

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 72 Ağustos 2020 & Volume: 13 Issue: 72 August 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

KUR'ÂN'DA GEÇEN HAK YOLDAN SAPMADA ARACI KILINAN UNSURLAR FACTORS USED FOR THE SEPARATING FROM THE RIGHTEOUS PATH IN THE QUR'AN

Mazhar DÜNDAR*

Öz

Kur'ân'da hak yolun daveti, tevhid inancının özünü oluşturan Yüce Allah'ın rabb ve ilâh oluşu üzerine teşekkül etmiştir. Allah'tan gayri bir ilâh, ya da bir rabb mevcut olmadığı gibi O'nun şeriki ve ortağı da yoktur. Bu sebeple Yüce Allah'tan başka tüm varlıkların ilâh veya rabb oldukları yönündeki iddiaların reddedilmesi, itaat ve ibadetin başkasına değil sadece Allah'a hasredilmesi gerekmektedir. Önceki ilâhî dinleri tasdik eden ve ilâhî bildirimini finali niteliğindeki Kur'ân, Yüce Allah ile insanlar arasında ibadet dışında aracı kabul edilen unsurları red eden bir tevhid inancını benimsemiştir. Kur'ân âyetlerini incelediğimizde tevhid inancının önündeki en büyük engelin, insanların kendileri ile Yüce Allah arasında bazı varlıkları aracı konumuna getirdikleri, bu vesile ile şirke yol açtıkları ve Yüce Allah'ın rubûbiyet ve ulûhiyet sıfatlarını ihlal ettikleri anlaşılmaktadır. İnsanların hak yoldan sapmalarına aracı kılınan unsurların, azgın ve Yüce Allah'tan başka tapınılan ve itaat edilen şeyleri ifade eden "täğüt"; her çeşit putları, kendilerinde olağanüstü güçler olduğuna inanılan sahir, kâhin gibi tüm manaları ihtiva eden "cibt"; hak yoldan saptırmak üzere yardımlaşma, destek verme ve dostluk kurma manasındaki "evliyâ"; Yüce Allah'ın ilâhlığında, rabb oluşunda, rabb oluşunda, sıfat ve işlerinde eşi ve benzerinin olduğunun kabul edilmesi manasındaki "şürekâ"; Allah'a eş, benzer, ortak, nazir, denk tutma mânâlarındaki "endâd" oldukları anlaşılmaktadır. Her dönemde güncelliğini koruyan bu unsurların neler olduğu, ne manaya geldikleri ve mahiyetlerinin bilinmesi, dinin özü olan tevhid inancının iyice anlaşılması ve muhafaza edilmesi açısından son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Din, Tevhid, Täğüt, Evliyâ, Vahiy.

Abstract

An invitation to the righteous way in the Quran, It was founded on the fact that Allah Almighty and God is the essence of the belief of tawhid. There is no God or Lord other than Allah, and Allah has no partner. For this reason, the claims that the beings other than Almighty God are Lord or God must be rejected. Obedience and worship should be done only to Allah. The Quran affirms previous divine religions and is the finale of revelation. Allah does not accept intermediary elements other than worship between people and himself and accepts the belief in tawhid. When we examine the verses of the Quran, the biggest obstacle to the belief in Tawhid is that people make some beings between them and Allah. For this reason, people fall into shirk and disrupt the attributes of Allah's Lordship and Godhead. There are elements that help people to deviate from the righteous path. "Tağut" refers to things that are randy and worshiped and obeyed except Allah. "Cibt" comes to all meanings such as the magician, the priest, who are believed to have extraordinary powers in all kinds of idols. "Evliya" means helping, giving support and friendship to deflect the right way. "Şürekâ" means accepting that there is a similarity in Allah's divinity, in the presence of the Lord, in his adjectives and deeds. "Endad" means equal, similar, common, equalization to God. It is necessary to know what these elements exist in every period, what they mean and their details. It is important to explain this issue thoroughly in order to understand and protect the belief of tawhid, which is the essence of religion.

Keywords: Religion, Tawhid, Täğüt, Saint, Revelation.

* Dr., ORCID: 0000 0003 4406 9686, mazhardu@hotmail.com

GİRİŞ

Tevhîd inancı, Yüce Allah'a herhangi bir varlığı ortak koşmadan sadece O'na itaat etmeyi ve O'ndan gelen tüm şeylere boyun eğmeyi gerektirir. Tevhîd esasına dayalı olan bu boyun eğme yönündeki ilâhî bildirim süreci Ahmet Hamdi Akseki'nin (ö.1951) ifadesiyle; "İbtidâî kemalden nihâî kemale doğru bir seyir takip etmiştir." (Akseki, trs: 18) Yüce Allah'a boyun eğme ve itaatın gerekleri ile ilgili bildirimler nihâî noktaya geldiğinde Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim.*" (Mâide, 5/3). Tüm yönleriyle ve hayatın her alanını kapsayan bu gereklerin yerine getirilmesiyle ilâhî yolda istikamet alan beşer, böylece hem dünya nimetlerine hem de ahiret saadetine kavuşabilirdi.

Yüce Allah beşerin hak yoldan sapmaması ve tevhîd inancının toplumda iyice yerleşmesi için kâinatta kendi saltanatı ve kudretinin azametini işaret eden delilleri sunmuştur: "*Sizin ilâhınız bir tek ilâhtır. O'ndan başka ilâh yoktur. O, Rahmân'dır, Rahîm'dir. Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri peşinden gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandırıldığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için (Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlayan) birçok deliller vardır.*" (Bakara, 2/163-164; Benzer âyetler için bkz. En'âm, 6/95-99; Râ'd, 13/2-3, 12-14; İbrâhîm, 14/32-34; Nahl, 16/10-16; Fussilet, 41/9-12).

İlâhî bildirimlerin tümü tevhîd inancının insanlar tarafından benimsenmesini ve bâtil inanışların da terk edilmesini arzulamaktadır. Kozmik âlemdeki tüm varlıklar, bilgiler, deliller, akıl, fıtrat gibi unsurların hepsi de ilâhî nizâma işaret etmekte ve Yüce Allah'ın ulûhiyet ve rubûbiyetine inanmayı zorunlu kılmaktadır. Ancak insanoğlu ya ilâhî dinlerin muktezası olan bu tevhîd inancının gereğini yerine getirir ve yalnızca Allah'a iman ve itaat etmek suretiyle iman sahibi olur ya da Allah ile beraber başka varlıklara veya sadece O'nun dışındaki varlıklara itaat ederek hak yoldan sapmış halde şirke düşmüş olur. Beşerin, nefsinin Allah haricindeki bâtil ilâhlara itaat etmeden temiz tutması, bütün çeşitleriyle ibadet ve itaatlerini Hayy, Kayyûm, Samed olan Allah'a yöneltmesi gerekmektedir. Böylece eşref-i mahlûk kılınan ve halife seçilen insanın hak ettiği makama yücelmesi, dünya hayatında bütün çeşitleriyle şirkin düşürdüğü zilletten kurtulması ve ahiret hayatında da kuruluşa ermesi hedeflenmiştir.

İnsanın fıtratı da Yüce Allah'ın yarattığı gibi istikamet üzere kalırsa O'na itaat eden bir karaktere sahiptir. Ancak bu fıtrat, istikamet ve saflığını bozan unsurların tesirinde kalması durumunda fesada uğrar ve şirk gibi bazı tahrifatlarla ve mânevî hastalıklara uğrar. Bu şirk hastalığı, bireysellikten toplumsal alana, siyasi durumdan iktisadi alana, ahlâka, nefse ve hayatın her alanına sirayet eden bir hastalığa dönüşebilir. Böylece toplumun her alanına yayılan bu şirk bataklığının, insanları hak yoldan saptırmak üzere "tâğût", "cibt", "evliyâ", "şürekâ" ve "endâd" gibi bazı unsurların Yüce Allah'a ortak, eş ve dost kabul edilmesi, bunların Allah ile insanlar arasında aracı unsurlar kılınması suretiyle yayıldığı anlaşılmaktadır. Kur'ân âyetlerinde geçen ve hak yoldan sapmada aracı kılınan unsurların her birini ayrı ayrı başlıklar halinde işleyip değerlendirmeye çalışacağız.

1. TÂĞÛT

"Tâğût", "tuğyan/tağva" kökünden mübalağa kipiyle gelen bir cins isim/sıfat olup, müfrede, cemiye, müzekkere ve müennese ortak kullanılır. (Râğıb trs: 304; İbn Manzûr, trs: VII, 15) "Tâğût" kelimesi, "azgınlık göstermek, isyanda haddi aşmak, yoldan sapmak, taşkınlık göstermek" manalarına gelmektedir (et-Tâberî, 1988, V, 407; er-Râzî, 1981, VII, 16; el-Cürçânî, 1993, 119; Râğıb, trs: 304; İbn Manzûr, trs: VII, 15). Aslında bu kelime, "her azgın ve Yüce Allah'tan başka tapınılan ve itaat edilen tüm şeyler" anlamına gelir (Râğıb, trs, 304; İbn Manzûr, trs: VII, 15) Her türlü azgınları kapsaması hasebiyle, "şeytân", "kâhîn" "sihirbaz", "putlar", "azgın cinler" ve "haktan saptıranlar" ın tümü "tâğût" diye adlandırılmıştır (Tâberî, 1988, V, 406; Râzî, 1981, VII, 17; İbnü'l-Cevzî, 2001, I, 230; Râğıb, trs, 305; İbn Manzûr, trs, VII, 14).

"Tâğût" kelimesi genel manada her türlü haddi aşmayı ifade etse de Kur'ân bu ifadeyi, Yüce Allah'a isyanda bulunan, O'nun kullarını kendi kulları olmaya zorlayan, onların hâkimi olduğunu iddia eden kimseler hakkında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mevdûdî'ye (ö. 1979) göre Yüce Allah'a isyanın da üç aşaması vardır: Bunlardan Allah'a kulluğu kabul edip pratikte gereğini yerine getirmeyenlere "fâsık"; Allah ile münasebeti keserek başka şeylere bağlananlara "kâfir"; Allah'a isyan etmek suretiyle insanları da kendisine boyun eğmeye zorlayan kimselere de "tâğût" denilir. Böyle bir kişi, şeytân, dini veya politik bir lider olabilmektedir. Dolayısıyla tâğûtü reddetmeyen kişi, gerçek manada Allah'a iman etmiş sayılamaz.

(Mevdûdî., 1991: I, 202) Kur'ân'da "tuğyan" kavramı otuz dokuz yerde geçmektedir. Bu ayetlerin sekizinde "et-tâğût" şeklinde isim halinde gelerek bu kavramın zihnimizde belirginleşmesini sağlamaktadır. Diğer otuz bir ayetinde de "tâğâ" fiilinin, türevleriyle kullanılmak suretiyle tâğütlaşma sürecinin anlatıldığı anlaşılmaktadır (Abdülbâkî, 1994, 541-542). Bu ifade bazı ayetlerde su taşması, (Bkz. Hakka, 69/11) gözün hedef şaşırması, (Bkz. Necm, 53/17) tartıda dengenin bozulması (Bkz. Rahmân, 55/8) gibi manalarda kullanılsa da genelde din ve ahlâk alanındaki taşkınlıklar, saplantılar ve haksızlıklar çerçevesinde geçmektedir. (Bu konuda bazı ayetler için bkz. Tâhâ, 20/34, 43; Nâziât, 79/17; Hûd, 11/112; Tûr, 52/32) Kur'ân'ın bazı ayetlerinde tâğütun sembolü Firâvûn'a atıf yapılırken, (Bkz. Tâhâ, 20/24, 23, 45; Nâziât, 79/17; Fecr, 89/11) bazı ayetlerde de tuğyan ile küfrün birbiriyle tamamlayıcı unsurlar olduğuna dikkat çekilmiştir (Bkz. Bakara, 2/257; Nîsâ, 4/76; Mâide, 5/64, 68; Kehf, 18/80).

Kur'ân'da Firâvûn, adeta tâğütun timsali olarak geçmektedir. Çünkü Firâvûn, tuğyanlığın tüm karakterlerini bünyesinde toplamıştır. İlahlık iddiasında bulunarak tekebbürde bulunmuş ve böylece kendisine itaat edilen biri haline gelmiştir (Râzî, 1981: XXII, 30) Kur'ân'da bu hakikate birkaç ayette vurgu yapılmaktadır: "*Haydi Firâvûn'a git! Çünkü o azmıştır(tağâ).*" (Nâziât, 79/17; bkz. Tâhâ, 20/24, 43). Azgınlığının en bariz göstergesi ayette geçen şu ifadesidir: "*Ben sizin en yüce Rabbinizim! dedi.*" (Nâziât, 79/24) Böylece o kendisini tâğüt olmanın zirvesinde görerek ve Mısır halkının rabbî olarak sayarken, ondan daha üstün bir rabbîn olmadığını ifade ediyordu (el-Bağâvî, 1999: V, 207). Yine Firâvûn halkına: "*Ben size ancak kendi görüşümü bildiriyorum ve sizi ancak doğru yola götürüyorum*" (Mu'mîn, 40/29) yani neyi uygun görüyorsam onu sizlere söylüyorum, benim sizlere gösterdiğim yol en doğru yoldur demek suretiyle tuğyanlığını göstermiştir. Onu bu tuğyana götüren sebebin de, Mısır'ın hükümdarlığı ve altından akan ırmakların kendi mülkü olmasıydı (Bkz. Zührûf, 43/51).

Firâvûn'un yanı sıra, bazı kavimleri de tâğütun timsâli olarak sıralayabiliriz. Kur'ân'da Hz. Nuh'un kavminin tuğyan ehli olduğu ifade edilir: "*Daha önce de Nûh'un kavmini helâk etmişti. Şüphesiz onlar daha zâlim ve daha azgın(etğâ) kimselerdi.*" (Necm, 53/52). Yine Firâvûn misâli, Âd ve Semûd kavimlerinin de tâğütlaşmış olduklarını Kur'ân beyan eder: "*Bunlar şehirlerde azgınlık eden ve oralarda pek çok bozgunculuk çıkaran kimselerdi.*" (Fecr, 89/11-12). Semûd kavmi, tuğyanlıkları sebebiyle Allah'ın elçisini yalanlamış (Bkz. Şems, 91/11), tuğyanlıkları neticesinde de Semûd ve Âd kavimleri helâk olmuşlardır (Bkz. Hakka, 69/5-6). Tâğüt kavimler, kendilerine Allah'ın elçileri geldiği zaman, tuğyanları sebebiyle onların elçiliklerini kabul etmemiş, şâir, mecnûn ve kâhin yakıştırmasında bulunmuşlardır (Bkz. Tûr, 52/29-30). Böylece onlara çeşitli yaftalamalarda bulunarak seslerinin kısılmasını, nübüvvet mesajlarının yayılmasını engellemek suretiyle kendi kurdukları tâğütî sistemin değişmesine engel olmak istemişlerdir. Kureyşliler de, Resulullah'ı (sas) vazifesini yerine getirmesine engel olmak, onu işlevsiz kılmak için farklı komplolar kurarak değişik fikirler yürütmüşlerdir (Hey'et, 2012, V, 151). Bu sebeple Kur'ân, Mekke müşriklerine "tâğüt kavim" nitelemesinde bulunmuştur (Bkz. Tûr, 52/32). İnsanoğlunun fitratı aynı olduğu için tevhid mücadelesi veren peygamberlere karşı gelen kavimlerin, tuğyanlıkları sebebiyle hep aynı yöntemle nebîlere itirazda bulunarak mesajlarını reddetmişlerdir.

Yüce Allah, insanları cahiliye karanlığından arındırmak, onlara yakışan onurlu yaşam şeklini bildirmek üzere peygamberleri aracılığıyla dâvette bulunmuştur. "Tâğüt" ifadesinin geçtiği Mekki ayetlerde buna vurgu yapılmıştır: "*Andolsun biz, her ümmete, Allah'a kulluk edin, tâğütten kaçınan diye peygamber gönderdik. Allah, onlardan kimini doğru yola ilettiler; onlardan kimine de (kendi iradeleri sebebiyle) sapıklık hak oldu. Şimdi yeryüzünde dolaşın da peygamberleri yalanlayanların sonunun ne olduğunu görün.*" (Nahl, 16/36). Bir başka Mekki ayette de benzer şekilde: "*Tâğüt'a kulluk etmekten kaçın ve Allah'a yönelenlere müjde var*" (Zümer, 39/17) buyurularak Yüce Allah dışındaki varlıklara kulluk edenlerin hüsrana uğrayacakları ve tâğüta kulluk yapmaktan sakınanların da kurtuluşa erecekleri bildirilmiştir. Böylece tâğütü reddetmek, ona kulluk yapmaktan sakındırmak, Yüce Allah'a itaat etmeye çağıran resullerin davet metodudur. Buradaki ayette geçen "tâğüt" ifadesine, "sahte tanrılar" nitelemesinde de bulunmak mümkündür. Çünkü "tâğüt" kelimesi ile insanların taptıkları sahte tanrılar; Yüce Allah'a âsî olunmasına vesile olan varlıklar; beşer tarihi sürecinde hak ile bâtılı tersyüz etmek suretiyle gösteren, küfrün ve ilhâdın tüm çeşitlerini ihtiva eden bir kavram olarak kullanılır (Hey'et, 2012, IV, 608). Muhammed Esed (ö. 1992) buradaki "tâğüt" ifadesini, kişideki maneviyatın yok olması ve nefsânî arzuların esaretine girmesine sebep olan şeytânî arzu ve hırsların bozgunculuğu şeklinde değerlendirmektedir (Esed, 1999: III, 939-940). İnsanın kendi içinden ve dışından gelebilecek bu tür duygulardan, sahte tanrılar üretmelerden ve onlara tapmaktan kurtularak Allah'a yönelebilesi için akıllı, sağduyulu ve en doğru olanına değer verip uymasının gerektiği sonraki ayette bildirilmiştir (Bkz. Zümer, 39/18).

"Tâğüt" ifadesinin geçtiği Medenî ayetlerde ise, ilâhî dine karşı gelen şer ehline dikkat çekilmiş, tâğüta değil Yüce Allah'a iman edip boyun eğmenin vurgusu yapılmıştır: "*Dinde zorlama yoktur. Artık*

doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâğûtu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir." (Bakara, 2/256). Bu ayette açıkça ifade edildiği üzere, tâğûtu reddetmedikçe Yüce Allah'a iman etmiş olmaktan söz edilemez. Yani tevhîd inancının şartı, tâğûtları red etmek, Yüce Allah dışındaki varlıkların ilâhî sıfatlara hâiz olmadığını kabul etmektir (Elmalılı, 2014, II, 172). Allah'a iman, sapasağlam kulpa yapışmış olmaktır. Sadece Allah'a inandığını söylemek veya sadece tâğûtu red ettiğini ifade etmek iman için kâfi değildir. Kişi, Yüce Allah'a yürekte inanırken tâğûtu ve ona itaat etmeyi de tamamen reddetmesi gerekmektedir (İbn Atiyye, 2001, I, 344; Ebû Hayyân, 2002, II, 453-454). Bir sonraki ayette tâğûtun adeta tarifi yapılarak bu kavram daha bir belirgin hale getirilmektedir: "Allâh, inananların dostudur. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kâfirlerin dostları da tâğûttur. (O da) onları aydınlıktan karanlıklara çıkarır. Onlar ateş halkıdır, orada ebedi kalacaklardır." (Bakara, 2/257). Tâğût, başta şirk olmak üzere insanları küfre, nifaka, münkere ve her türlü cehalete sürükleyebilir.

Kur'ân, tevhîd inancı ile tâğûtu ayrıştırarak şöyle buyurmuştur: "İnananlar Allâh yolunda savaşurlar, inkâr edenler de tâğût yolunda savaşurlar. O halde şeytânın dostlarıyla savaşın, çünkü şeytânın hilesi zayıftır." (Nisâ, 4/76; ayrıca bkz. Nisâ, 4/51, 60; Mâide, 5/60). Yukarıdaki ayetlerde Yüce Allah'a inanmanın ancak tâğûtun inkârıyla gerçekleşebileceği ifade edilirken, burada da şeytânın rehberlik yaptığı tâğûta karşı mücadele etmenin de iman gereği olduğu vurgulanmıştır (Sâdi, 2000, 187).

"Tuğyan", müşrik ve münafıkların genel karakteridir. Yüce Allah: "Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, sadece onların tuğyanlarını arttırdı" (İsrâ, 17/60) buyurmak suretiyle, Mekke müşriklerinin ilâhî bildirimler karşısında hidayete ereceklerine azgınlıklarının arttığına işaret emektedir. Yine müşriklerin sözde iman etmek üzere mucize istemelerine karşın Yüce Allah, onların önceden inanmadıkları gibi mucize görseler de inanmayacaklarını, azgınlıkları içinde şaşkın halde bırakılacaklarını ifade etmektedir (En'âm, 6/110). Münafıklar için de aynı durumun söz konusu olduğu görülmektedir. Yani tuğyan, görünürde inandığını söyleyip ancak hakikatte inanmamış kişilerin mü'minlere karşı "inandık" tavrı takınarak dalga geçtiklerini söyleyen münafıkların karakteridir: "Allah da kendileriyle alay eder ve onları bırakır; taşkınları(tuğyan) içinde bocalayıp dururlar." (Bakara, 2/15) Hidayet Yüce Allah'ın bir lütfü olduğu için, o hidayete erebilmek, ancak O'na teslim olmakla mümkündür. Hakk Teâlâ'ya tam bir teslimiyet göstermeyenleri Yüce Allah tuğyanları içinde bırakarak bocalayıp dururlar (Bkz. A'râf, 7/186; Yûnûs, 10/11; Mu'minûn, 23/75).

Yüce Allah, Resulullah'a (sas) doğrudan hitapta bulunarak beraberindeki mü'minlerle birlikte ilâhî emirler doğrultusunda hareket etmelerini ve tuğyandan uzak durmalarını buyurmuştur: " Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Beraberindeki töbe edenler de dosdoğru olsunlar. Hak ve adalet ölçülerini aşmayın. Şüphesiz O, yaptıklarınızı hakkıyla görür." (Hûd, 11/112). Burada maslahatın ikame edilmesiyle müfsidin savuşturulması bir arada zikredilerek (İbn Aşûr, 1984: XII, 177) Yüce Allah'ın emrettiği gibi sırat-ı mustakîm üzerinde olma ile tâğûtlaşmanın, birbirine aykırı davranışlar olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sırat-ı müstakîm üzerinde olanların tâğût olmadıkları, tâğütlük gösterenlerin de sırat-ı mustakîm üzerinde olmadıklarını ifade edebiliriz. Yukarıdaki ayetin devamında Yüce Allah: "Zulmedenlere meyletmeyin. Yoksa size de ateş dokunur" (Hûd, 11/113) buyurarak zulme meyletme ile nimete tuğyan arasında bir münasebet olduğunu bildirmektedir (el-Mâtürîdî, 2004: II, 557). Kur'ân, şirk ile zulmü aynı kefedeye gördüğüne göre, (Lokmân, 31/13) hayat tarzı olarak İslâm'ı değil de farklı görüşleri benimseyen kimselerin tâğûtun peşinden gittiklerini ifade etmek mümkündür.

Şirk ve nifak, tâğûtlaşmaya götürdüğü gibi zulüm ve haksızlık da insanı tâğûtlaştırır. İnsanın ve kâinatın yaratılışı, kozmik evrenin işleyişi, canlı hayatın devam etmesi ilâhî bir sistem, düzen, adalet ve denge ile sağlanmıştır. (Hey'et, 2012: V, 199) Yüce Allah'ın yarattığı bu mükemmel düzeni bozmaya yönelik her türlü taşkınlık Kur'ân'ın ifadesiyle tâğûtluktur: "Göğü Allah yükseltti ve mîzânı (dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın." (Rahmân, 55/7-8). O halde günümüzde doğada oluşturulan tahribatlar, doğal yaşama yapılan müdahaleler ve yaratılış kanunundaki dengeyi bozan her türlü faaliyeti tâğûtlaşma olarak nitelenebilir.

Tâğûtlaşmanın bir diğer sebebi de, insanın kendisini tek başına yeterli görüp Yüce Allah'a muhtaç olmadığını düşünmesidir. (Âlûsî, trs, XXX, 182; Tabatabâi, 1997, XX, 373). Kur'ân-ı Kerim'de buyurulduğu üzere kendini müstağni gören insan tâğûtlaşır: "Hayır, insan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder." (Alak, 96/6-7) İnsan kendi başına yeterli olacağı vehmine kapılır. Sağlığının yerinde olması, maddî olanaklar, sahip olduğu izzet ve şeref, teknolojik imkânlar, konforlu yaşam gibi durumlar, şükür yerine insandaki tâğûtlaşma dürtüsünü güdülemektedir. (Mevdûdî, 1991, VII, 181) İnsanın tanrılaştırılması pek olası değilse de, hevâ ve hevesini tanrı edinmesi pekâlâ mümkündür. (Câsiye, 45/23) Ancak diyebiliriz ki, insanın yapısında bu tâğûtlaşma eğilimi olsa bile, sonu hüsrân ve ebedî cehennem (Bkz. Sâd, 38/55; Nebe, 78/21-22) olan bu illetten "nefis tezkiyesi"yle de kurtulması pekâlâ mümkündür (Bkz. Nâziât, 79/18-19).

Dünya serveti ve nimetleri de insanı tâğûtlasmaya götüren unsurlardan biridir. Değişik vesilelerle insanı imtihana tabi tutan Yüce Allah, onlara verdiği nimetleri birer imtihan unsuru kılmıştır. Şayet insan, nimetin arkasındaki ilâhî iradeyi, gücü idrak eder de O'na boyun eğip itaat ederse hidayete erer; ilâhî kudreti görmez de nimetin kendisine kulluk ederse tuğyana düşmüş olur (Ünal, 1998, 319). Dolayısıyla kişinin dünya nimetleri karşısındaki tutumu, şükür ile tuğyan arasındaki tercihini de göstermektedir. Yüce Allah Kur'an'da şöyle buyurur: "Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz ve helâl olanlarından yiyeğin. Bu konuda aşırı da gitmeyin, yoksa üzerinize gazabım iner. Gazabım da kimin üzerine inerse, o muhakkak helâk olmuş demektir." (Tâhâ, 20/81). Âyetin siyak ve sibakından muhatabın beni İsrâîl olduğu anlaşılmaktadır. Yüce Allah'ın kendilerine verdiği nimetlere karşılık şükretmek yerine tuğyanlık göstermişler ve Cenâb-ı Hakk'ın gazabına uğramışlardır. (Bkz. Bakara, 2/57-61) Demek ki, Yüce Allah'ın verdiği nimetlere karşılık şükredip onlarla yetinmek yerine nankörlükte bulunmak veya hep farklı olanı ve daha fazlasını arzulamak da tuğyanlıktır. Yine Kur'an'da misâli anlatılan bahçe sahipleri de Yüce Allah'ın kendilerine bolca ihsan ettiği nimete şükredip onu hak yolda harcamaları gerekirken nankörlükte bulunmuş olmaları, bunun neticesinde de musibete uğrayınca tuğyanda bulduklarını itiraf etmişlerdir (Bkz. Kalem, 68/17-31).

Dünya hayatında tâğûtlaşanlar, birbirlerini destekleyerek beslerken, ahiret hayatında ise tam tersine birbirlerine düşerler. Ancak bu karşılıklı suçlamalar kendilerine hiçbir fayda sağlamayacaktır: "Yanıdaki arkadaş dedi ki: Rabb'imiz, ben onu azdırmadım, zaten o kendisi derin bir sapıklık içinde idi." (Kâf, 50/27). Demek oluyor ki, insanlar ve şeytânlar günah işleme ve tâğûtlaşmada birbirlerine destek sağlamaktadırlar. Dünyada hayatındaki suç ortakları, ahirette birbirlerini suçlamaya başlarlar (İbn Kesîr, 1994, VII, 402). Âmirler, liderler ve onlara tâbî olanlar arasında ahiret hayatında yaşanacak sahneleri Kur'an haber vermektedir. Tebâ, toplumun önderlerini suçlarken (Saffât, 37/28) onlar da suçlamayı kabul etmeyerek kendilerini savunacaklar: "Derler ki, bilâkis siz inanan kimseler değildiniz. Bizim sizi zorlayacak bir gücümüz yok. Fakat siz kendiniz tâğût bir toplum idiniz." (Saffât, 37/29-30). Müfessirlerin bir kısmı buradaki suçlayan tarafın inkâr edenler, suçlananların da onları hidayetten saptıran cin ve şeytân gibi görünmez varlıklar olduğu yönündeki rivayetleri kabul etmişlerdir (Tâberî, 1988, XXI, 31; Kurtûbî, 1985, XVIII, 25-26. (Kurtûbî bu ayetlerin Tefsirinde, aldatanların cinler ve şeytânlar olduğunu ifade ederken "kale/dedi" fiilini kullanırken; reisler olduğunu söylerken de "kile/denilir ki" fiilini kullanarak tercihinin göstermiş olmaktadır); İbn Atıyye, 2001, IV, 469). Ancak müfessirlerin ekseriyetinin yorumuna göre suçlananlar lider konumundaki toplum yöneticileri, suçlayanlar ise onlara tâbî olan inkârcılardır (Râzî, 1981, XXVI, 134; Kutûb, 2003, V, 447-448; Mevdûdî, 1991, V, 17). Bir suç örgütünün elemanları gibi hezimete uğramış, dağılmış ve birbirlerine düşerek karşılıklı suçlamalarda bulunurlar. Dünya hayatında inkârcılık, zülüm, taşkınlık ve dolayısıyla her türlü tuğyanlık yapanların, yaptıkları işin bedelini karşılığını ödemeye geldiklerinde nasıl da karşılıklı suçlamalarda buldukları anlaşılmaktadır.

2. CİBT

"Cibt" kelimesi, "hayrı olmayan, işe taramayan, aşağılık" manalarına gelmektedir (Râğıb, trs, 85; Feyrûzâbâdî, 2008, 233) Allah'tan gayrı tapınılan tüm varlıklara "cibt" denilmiştir; (Zemahşerî, 1987, IV, 91; Ezherî, trs: III, 486) kâhin ve sihirbazlara da bu isim verilmiştir (Râğıb, trs: 85; İbn Manzûr, trs, XXI, 2; Feyrûzâbâdî, 2008, 233). Bu tanımlamalara göre "cibt" kelimesi; her çeşit putları, kendilerinde olağanüstü güçler olduğuna inanılan sâhir, kâhin gibi tüm manaları ihtiva etmektedir.

"Cibt" ifadesinin sadece bir ayette geçtiği Kur'an'da şöyle buyrulur: "Kendilerine Kitap'tan bir nasip verilmiş olanları görmüyor musun? Onlar cibtte ve tâğûta inanıyorlar. İnkâr edenler için de, bunlar, iman edenlerden daha doğru yoldadır diyorlar." (Nîsâ, 4/51).

Genellikle "tâğût" ile eş anlamda kullanılan "cibt" ifadesinin geçtiği bu ayetin tefsirinde, her iki kelimeyle kimlerin kastedildiği hususunda; bazı rivayetlerde buradaki "cibt" ifadesinden maksadın "şeytân" olduğu; farklı rivayetlerde de "Kab b. Eşref" olduğu ifade edilmiştir. (Tâberî, 1988, VIII, 461; İbn Kesîr, 1994, II, 332; Mâtürîdî, 2004, I, 456; Suyûtî, 2003, IV, 486). Nitekim Kur'an-ı Kerim'in vahyedildiği Medine döneminde, kendilerini "dindar" ve "kitap ehli" olarak niteleyen bazı Yahudiler, Mekke müşrikleri gibi "kitapsız" olmamalarına rağmen "cibt" ve "tâğût"a inanmışlardır. Müşrikleri, Resulullah'a (sav) ve beraberindeki Müslümanlara tercih etmişlerdir. Böylelikle onlar, kendileri için sosyal hayat ve dini konularda alternatif güç olma yolunda çaba sarf etmişlerdir. Tâğûtlar, dindarlığı kendi menfaatleri için kullanarak, makam, mevki ve kazanımlarını saf dindar tipleri sayesinde ayakta tutmaya çalışmışlardır.

3. EVLİYÂ

"Velî" Cenâb-ı Hakk'ın isimlerinden olup çoğulu "evliyâ"dır. "Velî" kelimesi, "birine yaklaşmak, yakınında bulunmak, birinin işini üzerine almak, yönetmek, iyilik ve yardımda bulunmak, yardımcı ve dost olmak" gibi manalara gelmektedir (İbn Manzûr, trs, XV, 405; Feyrûzâbâdî, 2008, 1781; Cürçânî, 1993, 213). Râğıb el-İsfahânî'ye (ö. 1108) göre "velî" kelimesindeki yakınlık; mekân, soy, din, yardımlaşma ve inanç sistemi bakımından olabilir (Râğıb, trs: 533).

"Velî" ifadesi Kur'ân'da Yüce Allah dışında başka varlıklar için de kullanılmıştır. Kur'ân'da: "*Allah, iman edenlerin dostudur. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kâfirlerin velîleri ise tâğûttur. (O da) onları aydınlıktan karanlıklara (sürükleyip) çıkarır*" (Bakara, 2/257) buyurularak iki çeşit velî olduğundan bahsedilmektedir. Biri insanları hidayet nuruna ulaştıran velîler ki bunlar Yüce Allah ve mü'minlerdir. Diğeri de onları iman nurundan mahrum bırakarak küfür karanlığına sürükleyen, tâğûta götüren şeytânlar, kâfirler (Tâberî, 1988, V, 424) ve her türlü saptırıcılar (Kâsımî, 2003, II, 195). Ayette bahsi geçen karanlık, insanın hak yoldan sapmasına, tüm gayret ve çabasını bâtil yollarda harcamasına sebep olan cahiliye karanlığıdır. Ayetteki nur ise, kişinin iman nuruyla aydınlanması, hakikati görmesi, hayatın gerçeği ve imtihanın mahiyetinin farkında olması, kararlı bir şekilde hakikat yolunda yürümesidir (Mevdûdî, 1991, I, 202).

Yukarıdaki ayetin ifadesiyle insanı hak yoldan saptıran unsurlardan bir de velî edindikleri tâğûtlardır. Kâfirlerin velîleri tâğût olduğuna göre, onlara her türlü kötü telkin ve yönlendirmelerde bulunur. Tâğûtlar, onları yöneten ve idare edenler konumunda olup üzerlerine çökerek çeşitli zorlama ve dayatmalarla, hile ve entrikalarla kuşatarak Yüce Allah'ın fitrî olarak bahşettiği hidayet nurundan küfür karanlığına sürükler. Böylece dost edindikleri tâğûtlar, imanı, aklı, ilmi, fikri, temiz fitratı sevmediği gibi, istek ve arzuları fesada vererek ahlâklarını bozarlar. Onları olmadık belalara sürükleyerek hem dünya hem de ahiretlerinin hebâ olmasına sebep olurlar (Elmalılı, 2014, II, 175–176).

İnsan, sosyal bir varlık olduğuna göre topluma, dostluklara, sosyal hayattaki emir ve yasak şeklindeki kurallara, hükümlere ihtiyaç duymaktadır. Bunların tümünü düzenleyen Yüce Allah'ın sunduğu dine ve onun hükümlerine uymak sûretiyle Allah'ı velî kabul etmeyenler, tâğûtu velî edinmiş ve emirlerine mahkûm olmuşlar demektir. Yüce Allah onlar hakkında şu uyarıda bulunmuştur: "*(Ey insanlar), Rabb'inizden size indirilene uyun ve O'ndan başka velîlere uymayın. Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz!*" (A'râf, 7/3).

Cenâb-ı Hakk, kâfirlerin, şeytân ve tâğûtlarla bu dünyada bir muvâlât içerisinde olduklarını, şeytânın onlara karşı bir üstünlük kurduğunu (Nahl, 16/100), ancak bu dostluklarının ahiret hayatında devam etmeyeceğini bildirmiştir. (Duhan, 44/41) Hatta ahiret hayatında birbirlerine olan dostluklarını inkâr ederek karşılıklı lânetleşeceklerini ifade etmiştir. (Ankebût, 29/25) Yine Kur'ân'da, münafıkların erkek ve kadınlarının birbirlerine benzediği vurgulanmış (Tevbe, 9/67), çünkü onların, şeytânları Yüce Allah'tan gayrı velî edindikleri ifade edilmiş, (A'râf, 7/30) bu vesile ile şeytânın dostlarına karşı savaşılması gerektiği emredilmiştir (Nisâ, 4/76).

Kur'ân'da, mü'min kimselerin kimleri velî olarak kabul etmemeleri gerektiği beyan edilmiştir. Mü'min kimseler en başta şeytânı velî edinmemeli, çünkü şeytânı velî edinenlerin hüsrana uğrayacakları (Nisâ, 4/119) ve hesap gününde şeytânın haricinde dostlarının olmayacağı ifade edilmiştir. (Nahl, 16/63) Şeytânların ancak kâfirlerin velîsi olabileceklerini, (A'râf, 7/27) mü'minleri de hakiki velî olan Hakk Teâlâ'dan uzaklaştırmak için kendi evliyâlarına gizli talimatlar verdikleri buyurulmuştur. (En'âm, 6/121) Mü'minlerin, küfür bataklığına saplanmış olanları da velî edinmemeleri gerektiği (Âli İmrân, 3/28) ancak onları velî edinmeleri halinde izzeti yitirip zillete düşecekleri bildirilmiştir (Nisâ, 4/28).

4. ŞÜREKÂ

"Şerîk" kelimesinin çoğulu olan "şüreka", ortaklar mânâsına gelmektedir. Lügatte, "bir şeyi pek çok kişiye tahsis etmek, işi ortaklaşa yapmak, ortaklık kabul etmek" gibi mânâlara gelmektedir (Zebîdî, trs, XXVII, 223; İbn Manzûr, trs: X, 448). İstilahta ise, Yüce Allah'ın zatında veya mülkünde ve işlerinde O'na ortak koşmaktır (Râğıb, trs, 259–260; İbn Manzûr, trs, X, 448). Şirkin, Yüce Allah'ın ilâhlığında, rabb oluşunda, sıfat ve işlerinde eşi ve benzerinin olduğunun kabul edilmesini ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Şirk ifadesi, farklı türevleriyle Kur'ân'da yüz altmış sekiz ayette geçmektedir (Bkz. Abdülbâkî, 1994, 481–484). Bu âyetleri incelediğimizde, şirk düşüncesinin temelinde insanların kendi hevâ ve heveslerine tâbî olmak suretiyle tevhîd inancına karşı çıkmalarının sonucu olarak bu duruma düştükleri anlaşılmaktadır. Nitekim tüm müşrik toplumlarda genellikle ahlâksızlığın, nefsanî arzuların, zulüm ve haksızlığın, fitne ve fesadın, taşkınlık ve menfaatçiliğin egemen olduğu görülür. (Bazı âyetler için bkz. A'râf, 7/80, 81, 85, 86; Yûsûf,

12/23, 25, 28–31, 35; Hicr, 15/3; Şuârâ, 26/146–151, 128–130; Ankebût, 29/29; Fussilet, 41/7; Kâf, 50/25–26; Kalem, 68/10–14; Hâkka, 69/33–34; Müdessîr, 74/12–16, 43–46)

Şirkin konusu, ortaya çıkması, şirk çeşitleri hususlarında çeşitli görüşler sunan âlimlerden Râgıb el-İsfahânî şirki, Allah'ın ortağı olduğunu kabul etme şeklindeki büyük şirk ve bazı işlerde Allah dışında başka varlıkların da hoşnutluğunu gözetme yönündeki küçük şirk diye iki kısımda mütalaa etmiştir. (Râgıb, trs: 259–260) Küçük şirk, kişinin ibadetlerine riyâ ve gösteriş katmak suretiyle Yüce Allah'ın rızasının dışına çıkmasıdır. Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de şöyle geçmektedir: "*Kim Rabb'ine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabb'ine ibadette kimseyi ortak koşmasın.*" (Kehf, 18/110). Âyette ifade edilen ve Yüce Allah'a ibadetlerde şirk koşulmamasından gayenin, ihlâs ve samimiyetle ibadetleri yerine getirmektir. Riyâ ve gösteriş gibi sadece dünya menfaatlerini çağrıştıran ve Allah'ın rızası dışındaki duygulara işaret edilmiştir (Beydâvî, trs, III, 295). Fahreddîn er-Râzî (ö.1210), "*Allah'tan başka velîler(dostlar) edinenler...*" (Ankebût, 29/41) âyetinde "ilâhlar" değil "velîler" ifadesinin kullanılmış olmasında, açık şirkin yanı sıra riyâ gibi şirk-i hafinin de bâtil oluşuna işaret edildiğini söyler. Çünkü başkalarını gözeterek Allah'a ibadet eden kimseler, Yüce Allah'ı değil o kimseleri dost edinmiş olurlar (Râzî, 1981, XXV, 69). Dehlevî'ye (ö. 1176) göre, canlı veya cansız varlıkların Allah'a denk tutulması, onlara ilâhî sıfat ya da fiillerin atfedilmesinin şirk olması gibi, Allah'tan başkasının adına adakta bulunulması, kurban kesilmesi, oruç tutulması, onlara dua edilmesi, onlara sığınılması, mezarlarına tâzimde bulunulması... gibi inanış ve ameller de tevhîd inancına hâlel getiren ve şirk anlamına gelen davranışlardır (Dehlevî, 2003, I, 53–56).

İnsanlar, tevhîd inancını terk etmeleri halinde kendi nefislerine uymak sûretiyle şirke düşmüş olurlar. Bunlar her ne kadar rabb olarak Yüce Allah'ın varlığını kabul etmiş olsalar bile, ilâhî tasarruflar noktasında mesela, tabiat olayları karşısında müsebbibe değil sebebe sığınma, hadîselere bağımsız etken gücü vermek suretiyle onlara sığınma ve onlardan yardım talebinde bulunma, onları kutsallaştırarak adeta ilâhlaştırma veya Yüce Allah'a ulaşmada araçlar kılabilirler (Klavuz, 2006, 65; Bulut, 2010, 79). İnsanlar böyle davranmak suretiyle tevhîd inançlarına zarar vermiş, Yüce Allah'ın evrendeki mutlak tasarruf sahibi olma hakkını gasp etmiş ve neticesinde şirke düşerek kendi nefislerini putlaştırmış olurlar. Bu putlar, nefsin arzuluğu soyut şeyler veya somut varlıklar olabilir. Kişinin Allah'ın rızası dışında yaşamının hedefi haline getirdiği maddî ve manevî şeylerin hepsi de put olup bunları yaşam gayesi kılmak da Allah'a ortak koşmaktır (Ünal, 1988, 335–336).

Yüce Allah'ın bir ve tek olduğu inancına ortak kabul etmenin şirk olması gibi, ilâhî kudret ve tasarruf alanına giren şeylerde O'na ortak kabul edilmesi, sadece Allah'tan beklenmesi gereken şeylerin başka şahıs ve güçlerden beklenilmesi de yine şirktir. Şirkin zıddı olan tevhîd inancında ise, Yüce Allah'ın bir ve tek olduğunu kabul etmenin yanı sıra, kâinatta tek başına tasarrufta bulunduğu, kuvvet, kudret, hüküm ve iradesinin her şeyden üstün olduğuna inanmaktır. Tevhîd inancının amacı ve asıl hedefi olan Yüce Allah'ın bir tek olduğu inancını zedeleyerek ortağı olduğunun kabul edilmesi büyük şirktir. Şirk de Kur'ân âyetlerinde Yüce Allah'ın bağışlamasının mümkün olmadığı en büyük günah ve hak yoldan sapma diye nitelendirilmiş, (Bkz. Nîsâ, 4/48, 116) şirkin büyük bir zülüm olduğu ifade edilmiştir (Bkz. Lokmân, 31/13). Şirke düşen insan, kendi nefisine zulmetmiş olmakla (Mâverdî, trs, IV, 326) birlikte yerin, göğün ve ikisinin arasında bulunan tüm mahlûkatın ve de kâinatın zorunlu olarak teslimiyet gösterdiği küllî kanunlara, Yüce Allah'ın rubûbiyet ve ulûhiyyetine karşı gelmeyle de hakkını teslim etmeme bakımından büyük bir zulüm işlemiş olmaktadır. Zira müşrik kimseler, ulûhiyyet sıfatının şirk koştuıkları unsurların değil Allah'ın bir sıfatı olduğunu biliyor, ancak kendilerini Yüce Allah'a doğrudan ibadete layık görmediklerinden ve O'na karşı kulluk yapmada eksik hissettiklerinden, Allah'a kendilerini yaklaştırmasını ümit ettikleri aracı unsurlara tapmışlardır. Üstelik atalarının da aynı şeyi yaptıklarını, Yüce Allah'ın dilemesi halinde bunu engelleyebileceğini ileri sürmüşlerdir (Bkz. Nahl, 16/35; Zuhrûf, 43/20). Müşrikler âhiret hayatına inanmadıkları için atalarının yanlış yapmaları halinde dünyada iken ilâhî irade tarafından engellenmeleri ve cezalandırılmaları gerektiğini düşünmüşlerdir (Mâtûridî, 2004, IV, 428–429). Böyle diyerek kendilerine bir mazeret uydurmuş ve haklı olduklarını söylemeye çalışmışlardır.

Şirke düşmenin itikadî, psikolojik ve sosyolojik gibi farklı sebepleri olsa da en önemli ve gerçek sebebi, tevhîd inancının hakkıyla anlaşılması veya korunmaması ve şirkin de yeterince anlaşılmasıdır. (Dehlevî, 2003: I, 53) Nitekim ilk peygamber Hz. Âdem'le insanlığın hayat serüveni tevhîd inancıyla başlamış ancak zamanla bu inanç hakkıyla korunmayarak şirke düşmüş ve putperestlik Hz. Nûh döneminden itibaren başlamış, Âd ve Semûd kavimleri ile sürmüştür (Zemahşerî, 1987, IV, 164). Tevhîd inancından sapan kavimler, zamanla doğada oluşan hadiselerin arkasındaki gerçek ilâhî iradeyi unutarak ve tabiatın kendisinin olayların müsebbibi olduğunu kabul etmek suretiyle şirke düşmüşlerdir (Klavuz, 2006, 65; Bulut, 2010, 79). Aslında bu müşrik toplumlar, tüm putların ve güçlerin üstünde Yüce bir gücün varlığını kabul

etmişler ancak, tabiattaki bu güçleri aracı unsur ve şefahtçi olarak kabul ederek tevhid inancından sapmışlardır. (Mâtûridî, 2004, IV, 290)

Şirke düşmenin sebeplerinden biri de psikolojik olup kişinin hâricî olaylardan ve varlıklardan korkarak onlarda birtakım olağanüstülükler olduğunu düşünmesi (Klavuz, 2006, 65) ya da insanların bazı kişilerde gördükleri farklı hususiyetleri beşer üstü faaliyet gibi algılamak suretiyle o şahıslara kutsallık atfetmesi, zamanla ilâhî vasıflara sahip olduğuna inanması ve saygıda aşırıya kaçarak şirke düşmesidir. (Dehlevî, 2003: I, 53) Şirke düşmenin bir başka sebebi de şan, şöret, makam, meslek ve bilim gibi dünyalık unsurları hayatın yegâne amacı haline getirmek suretiyle putlaştırma, önyargı, taklitçilik, zannî düşünce, cehalet, şüphencilik, kibir, inatçılık, basiretsizlik gibi şeytânî düşünceler ve sosyolojik sebeplerdir (Klavuz, 2006, 65).

Şirke düşen insanlar, Cenâb-ı Hakk'a inanmakla birlikte başka unsurları aracı kılmak sûretiyle Allah'a değil de aracı unsurlara uyarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Yüce Allah onları uyararak şöyle buyurmuştur: "Ve dediler ki: Rabb'imiz, biz önderlerimize ve büyüklerimize uyduk da bizi yoldan saptırdılar. Rabb'imiz, onlara iki kat azâb ver ve onlara büyük bir la'net eyle!" (Ahzâb, 33/67-68) Her ne sebeple olursa olsun dini konularda ilâhî bildirimleri bir kenara bırakarak hiçbir sağlam delile dayanmaksızın, aklını da kullanmaksızın sadece kör bir taassupla ataları taklit etmenin, onlara uymanın, onlardan gördüklerine teslim olmanın mânâsının olmadığını ve bu işin âkibetinde hüsrana uğrayacaklarını Kur'an haber vermektedir: "Allah'a ortak koşanlar, ortaklarını gördüklerinde diyecekler ki: Rabbimiz! Bunlar, seni bırakıp kendilerine tapmış olduğumuz ortaklarımızdır. Koştuıkları ortaklar da onlara: Siz elbette yalancılarsınız diye laf atacaktırlar. Onlar o gün Allah'a teslim olurlar ve uydurdukları şeyler de onları yüzüstü bırakıp kaybolur." (Nahl, 16/86-87) Böylece hak yoldan saparak Yüce Allah'a şirk koşanların, ilâhlarının Cenâb-ı Hakk katında kendileri için şefahtçi ve yardımcı olacakları kuruntusu boşa çıkmış ve kaybolmuştur (Râzî, 1981, XX, 99). Dolayısıyla kendi kendilerine yazık etmiş ve zulmetmiş olurlar (Esed, 1999: II, 547). İnsanların dünya ve ahirette böyle hüsrana uğramamaları, birtakım anlamsız, boş kurgu ve kuruntulara sığınmak yerine, tevhid inancını hakıyla anlayarak, yakinen bilerek ve yürekten inanarak yaşaması gerektiği anlaşılmaktadır.

5. ENDÂD

Kur'an'da şirk kelimesine yakın anlamda kullanılan "endâd" kelimesinin müfredi olan "nidd" ifadesi eş, benzer, ortak, nâzir, denk mânâlarına gelmektedir (İbn Manzûr, trs, III, 413). Râğıb el-İsfahânî bu kelimeyi, "Bir şeye özünde ortak olan" şeklinde tanımlamıştır (Râğıb, trs, 486). "Nidd" ifadesinde özünde bir benzerlikten bahsedildiği için her nidd benzerdir ancak her benzer nidd değildir. Şâtîbî'ye (ö. 1388) göre "nidd" ifadesi, "Karşıtına zıt olan ve onunla çatışma halini sürdüren" anlamına gelmektedir (Şâtîbî, 2016, III, 385). Fahreddîn er-Râzî de "nidd" kelimesinin tartışan, münazaa eden bir ortaklık mânâsına geldiğini ifade etmekte ve Cenâb-ı Hakk'ın ortağı oldukları iddia edilen putların Yüce Allah ile tartışmaya giremeyeceklerine göre bu durumda Hakk Teâlâ "nidd" lafızıyla müşriklerle alay ettiği gibi Yüce Allah'a ortak koşulamayacak şeyleri O'na ortak koştuğu için de onları rezil ettiğini ifade etmektedir (Râzî, 1981, II, 122).

"Nidd" kelimesi, Kur'an'da tekil olarak hiç kullanılmamış ve hepsi de çoğul halde "endâd" şeklinde toplam altı âyette geçmektedir. Kur'an'da "endâd" ifadesinin geçtiği âyetlerin ikisinde yaratıcılıkta "endâd" koşulması (Bkz. Bakara, 2/22; Fussilet, 41/9), bir tanesinde sevgide "endâd" (Bkz. Bakara, 2/65), üç tanesinde de insanları saptırma ve sahte tanrılar edinmek sûretiyle "endâd" (Bkz. İbrâhîm, 14/33; Sebe, 34/33; Zümer, 39/8) koşulduğundan bahsedilmektedir. Âyetleri bu şekilde kategorize ederek konuyu işlemeye ve değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

Yüce Allah, insanı yoktan var etmiş, onun rızkını ve tüm ihtiyaçlarını karşılamış ve daha da büyük olan kâinatı, müstemilatıyla beraber akıllara durgunluk verecek şekilde tek başına ve mükemmel yaratmışken, insanın kalkıp bir beşeri veya farklı bir varlığı Cenâb-ı Hakk'a bu yaratma işinde ortak koşması, ihanet ve nankörlüğün en büyüğüdür (Hey'et, 2012, I, 86). Yüce Allah kendi yaratıcılık vasfına dikkat çekerek: "Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah'ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz" (Bakara, 2/21) buyurmuş, insanların kulluk yapmaları gereken varlığın yegâne Rabb'leri olduğunu bildirmiş ve devamındaki ayette bunun gerekçesini şöyle açıklamıştır: "O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de (kubbemsi) bir tavan yaptı. Gökten su indirerek onunla, size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı. Artık bunu bile bile Allah'a şirk koşmayın" (Bakara, 2/22). Her iki âyetten Yüce Allah'ın hiçbir varlıktan yardım ve destek almadan tek başına insanı ve kâinatı yaratıp mükemmel bir şekilde donatmış olduğu bildirilmiştir. Bu yaratma, düzenleme ve yaşatma işlemlerinde Yüce Allah'ın herhangi bir ortağı yoktur, zira bir ortağın yardımına muhtaç olan varlık zaten ilâh olamaz. Yeryüzünü, insanların yaşaması için tüm ihtiyaçlarını karşılayabileceği, gayet rahat edebileceği bir devasa ve

mükemmel bir döşek şeklinde yaratmıştır. Gökyüzünü de bir tavan kılmanın yanı sıra, gökten rahmetinin eseri olan suyu indirerek insanların ve kâinatın tüm ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Yüce Allah bu yağmurla yeryüzündeki tüm canlıların ihtiyaçlarını karşılayacak besinler yaratmış ve insanı da bu kâinata halife seçmiştir. (Bkz. Bakara, 2/30) Bu olup bitenler tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilmiş ve ayrıca bunların hepsi tüm ayrıntılarıyla ilâhî bildirimlerle sunulmuşken insanların kalkıp Yüce Allah'a ortak koşmalarının elbette hiçbir akli ve haklı gerekçesi yoktur. Bu durumda insanlara düşen, mahlûkattan hiçbir varlığı Yüce Allah'a ortak koşmadan sadece O'na kulluk yapmalarıdır. (Reşîd Rızâ, trs: I, 184) O halde Yüce Allah'a hangi hususta olursa olsun herhangi bir varlığın "endâd" koşulması dünyadaki tüm kötülüklerin kökeni (Mevdûdî, 1991, I, 58) ve nankörlüğün en büyüğü iken, yaratıcılıkta eş koşulmasında da tam bir tezatlık olduğunu Kur'an şöyle buyurmaktadır: "De ki: Gerçekten siz, yeri iki günde yaratana inkâr edip O'na ortaklar mı koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabb'idir." (Fussilet, 41/9). Böylece Yüce Allah'a yaratıcılıkta "endâd" isnad etmenin, hiçbir varlığa muhtaç olmayan ve tüm varlıkların kendisine muhtaç olduğu "Samed" olan Allah'ın (Bkz. İhlâs, 112/2) yegâne varlık olarak ilâhlığını da inkâr etmek anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

Yüce Allah'a "endâd" koşulmasının unsurlarından biri de, bazı insanların birtakım varlıkları veya insanları Yüce Allah'ı sever gibi sevmeleridir. Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: "İnsanlar arasında Allah'ı bırakıp da O'na ortak koşanlar vardır. Onları, Allah'ı severcesine severler. Mü'minlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir. Zulmedenler azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu ve Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi!" (Bakara, 2/165) Âyette başka varlıkları veya insanları Yüce Allah'ı sever gibi sevmenin ve onlara bağlanmanın da "endâd" koşulması mânâsına geldiği vurgulanmıştır. (Kurtûbî, 2003, III, 5; Ebû Hayyân, 2002, I, 666). Toplumdaki statüsü ve yakınlık derecesi ne olursa olsun ister fitrattan gelen sevgi veya şan, şöhret, asalet, liderlik, zenginlik ve menfaat gibi sebeplerden kaynaklı olsun Yüce Allah'ın sevgisine denk düşecek derecede bir insanı haddinden fazla sevmek, ondan korkmak, umudunu bağlamak veya boyun eğmek onu "endâd" edinme mânâsına gelmektedir (Kâsimî, 2003, I, 462-464).

Kur'an âyetlerinde kişilerin "endâd" edinme gayelerinden birinin de tevhîd inancı hususunda birtakım şüpheler oluşturmak suretiyle insanları hak yoldan caydırmak ve kalplerinde hastalık bulunan nankör kimseleri Allah'ın yolundan saptırma olduğu buyurulmaktadır: "Allah'ın yolundan saptırmak için O'na ortaklar koştular. De ki: Bir süre daha faydalanın. Çünkü varışınız ateştedir." (İbrâhîm, 14/30) Hak yoldan saptırmak üzere bu "endâd" koşma vesilesiyle dünya hayatında birbirlerinden karşılıklı olarak faydalananlar, âyetlerin bildirmesiyle mustaz'aflar ve müstekbirler olarak ahiret hayatında birbirlerine düşerler. Mustaz'aflar, mü'min olmayışlarının, küfre düşmelerinin ve "endâd" edinmelerinin müsebbibi olarak müstekbirleri gösterirken (Sebe, 34/31); müstekbirler de bu suçlamaları kabul etmeyerek onların hidayetine engel olmadıklarını, mustaz'afların suçlarının kendilerine ait olduğunu ifade etmektedirler (Sebe, 34/32). Bunun üzerine hak yoldan saptırılmış olanlar, âyetin ifadesiyle şöyle demektedirler: "Zayıf ve güçsüz görülenler, büyüklük taslayanlara, hayır, bizi hidayetten saptıran gece ve gündüz kurduğunuz tuzaklardır. Çünkü siz bize Allah'ı inkâr etmemizi ve O'na eşler koşmamızı emrediyordunuz derler..." (Sebe, 34/33). Bu âyetlerden anlaşılan, insanlar bu dünyada hidayet yolunda, hayır ve hasenatta birbirlerine yardım eder ve yarışır gibi kötülük, masiyet ve hak yoldan saptırmada da birbirlerine destek vermektedirler. Ancak müstekbirler, mustaz'afların delalete düşmelerine destek ve sebep olsalar da, kişinin şirke düşmesindeki asıl sebep, kendi nefsi ve iradesidir. (Kutûb, 2003: V, 370; Sâbûnî, trs: II, 533). Bunlar ahiret hayatında birbirlerine karşılıklı suçlamalarda bulunurken, dünya hayatında birbirinin dostu, Allah'a ortak koşmak işlerine gelir, dünya menfaatleri ve maddi çıkarları bu yöndeki iştahlarını kabartıyor, peygamberlerin uyarmaları ise sadece azgınlıklarını arttırıyordu. (Mevdûdî, 1991, IV, 531). Oysa kişi tevhîd inancına yürekte sarılıp şirkten uzak durmayı ilke edinirse, başkalarının kurduğu tuzaklar, hileler ve saptırma girişimleri pek de sonuç vermeyecektir. O halde ahiret hayatında mustaz'aflar da müstekbirlerin akıbetini paylaşacak ve Yüce Allah'a olan yakarışları da sonuç vermeyecektir.

Yukarıda bahsi geçen mustaz'af insanların, dünya hayatında imanlı bir kişiliğe sahip olmadıklarını, olaylar ve tevhîd inancı karşısındaki duruşları ve Yüce Allah'a nasıl şirk koştukları Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: "İnsana bir zarar dokunduğu zaman Rabbine yönelerek O'na yalvarır. Sonra kendi tarafından ona bir nimet verdiği zaman daha önce O'na yalvardığını unuttur ve Allah'ın yolundan saptırmak için O'na eşler koşar." (Zümer, 39/8) Oysa insana nîmeti veren sadece Allah'tır. İnsanlar tarafından nîmet veya başka hususlarda herhangi bir varlığın Yüce Allah'a "endâd" koşulması kabul edilebilir bir şey değildir.

SONUÇ

Tevhîd inancı, Cenab-ı Hakk'a hiçbir varlığı ortak kılmadan sadece O'na itaat etmeyi ve O'ndan gelen tüm şeylere boyun eğmeyi gerektirir. İlâhî bildirimlerin tümü tevhîd inancının insanlar tarafından benimsenmesini ve bâtil inanışların da terk edilmesini arzulamaktadır. Kozmik âlemdeki tüm varlıklar,

bilgiler, deliller, akıl, fitrat gibi unsurların hepsi de ilâhî nizâma işaret etmekte ve Yüce Allah'ın ulûhiyet ve rubûbiyetine inanmayı zorunlu kılmaktadır. Ancak Kur'ân âyetlerini incelediğimizde tevhîd inancının önündeki en büyük engelin, insanların kendileri ile Yüce Allah arasında bazı varlıkları aracı konumuna getirdikleri, bu vesile ile şirke yol açtıkları ve Yüce Allah'ın rubûbiyet ve ulûhiyet sıfatlarını ihlal ettikleri anlaşılmaktadır.

Fitrattan gelen Yüce bir varlığa inanma ve sığınma duygusu, kâinatın yaratılış gerçeği ve insandaki aklî meleke gibi unsurları bir arada düşündüğümüzde, insanların Yüce Allah'ın varlığını görmezlikten gelerek inkâr etmeleri pek mümkün olmadığından genellikle hak yoldan sapmada şirkin devrede olduğunu görmekteyiz. İnsanları tevhîd inancından ve hak yoldan saptırmak üzere tâğût, cibt, evliya, şürekâ ve endâd gibi bazı unsurların Yüce Allah'a ortak, eş ve dost kabul edilmesi, bunların Allah ile insanlar arasında aracı unsurlar olarak görülmesiyle şirke düşüldüğü anlaşılmaktadır. İnsanlığın ilk dönemlerinden başlayarak günümüze kadar devam eden bu hak yoldan saptırmak üzere aracı kılınan unsurların, şekil ve isim değiştirerek günümüzde de aynen devam ettiğini söyleyebiliriz.

Tâğût kelimesi her türlü haddi aşmayı ifade etse de Kur'ân'da bu ifade, Yüce Allah'a isyanda bulunan, O'nun kullarını kendi kulları olmaya zorlayan, onların hâkimi olduğunu iddia eden kimseler hakkında kullanılmaktadır. İnsanoğlunun fitratı aynı olduğu için, tevhîd mücadelesi veren peygamberlere karşı gelen kavimlerin, tuğyanlıkları sebebiyle hep aynı yöntemle nebilere itirazda bulunarak mesajlarını reddetmişlerdir. Tâğûtü reddetmedikçe Yüce Allah'a iman etmiş olmaktan söz edilemez. Tâğût, başta şirk olmak üzere insanları küfre, nifaka, münkere ve her türlü cehalete sürükleyebilir. Kur'ân'da, şirk ile zülüm aynı kefedede görüldüğüne göre, hayat tarzı olarak İslam'ı değil de farklı görüşleri benimseyen kimselerin tâğûtun peşinden gittiklerini ifade etmek mümkündür.

Şirk ve nifak, tâğûtlaşmaya götürdüğü gibi zulüm ve haksızlık da insanı tâğûtlaştırır. İnsanın ve kâinatın yaratılışı, kozmik evrenin işleyişi, canlı hayatın devam etmesi ilâhî bir sistem, düzen, adalet ve denge ile sağlanmıştır. Yüce Allah'ın yarattığı bu mükemmel düzeni bozmaya yönelik her türlü taşkınlık Kur'ân'ın ifadesiyle tâğûtlüktür. O halde günümüzde doğada oluşturulan tahribatlar, doğal yaşama yapılan müdahaleler ve yaratılış kanunundaki dengeyi bozan her türlü faaliyeti tâğûtlaşma olarak nitelenmek mümkündür.

İnsanın kendisini tek başına yeterli görüp Yüce Allah'a muhtaç olmadığını düşünmesi, dünya serveti ve nimetleri de insanı tâğûtlaşmaya götüren unsurlardır diyebiliriz.

Tâğütler, dindarlığı da kendi menfaatleri için kullanarak, makam, mevki ve kazanımlarını saf dindar tipleri sayesinde ayakta tutmaya çalışmışlardır.

Hak yoldan sapmanın itikadî, psikolojik ve sosyolojik gibi farklı sebepleri olsa da en önemli ve gerçek sebebi, tevhîd inancının hakkıyla anlaşılması veya korunmaması, şirkin de yeterince anlaşılmasıdır.

İnsanlar bu dünyada hidayet yolunda, hayır ve hasenatta birbirlerine yardım eder ve yarışır gibi kötülük, masiyet ve hak yoldan saptırmada da birbirlerine destek vermektedirler. Ancak müstekbirler, mustaz'afaların delalete düşmelerine destek ve sebep olsalar da, kişinin şirke düşmesindeki asıl sebep, kendi nefsi ve iradesidir. Oysa kişi tevhîd inancına yürekten sarılıp şirkten uzak durmayı ilke edinirse, başkalarının kurduğu tuzaklar, hileler ve saptırma girişimleri pek de sonuç vermeyecektir.

KAYNAKÇA

Abdübâkî, Muhammed Fuâd (1994). *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Marife.

Akseki, Ahmet Hamdi (trs). *İslâm Dini*. Ankara: Gaye Matbaası.

Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmûd (trs). *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm*. Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arâbî.

Bağâvî, Ebû Muhammed el-Huseyn (1999). *Meâlimu't-Tenzîl*. Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arâbî.

Beydâvî Kâdî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer (trs). *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arâbî.

Bulut, Mehmet (2010). *Delilleriyle İslâm Akâidi*. İstanbul: Erkam Yayınları.

Cürçânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed (1993). *Mu'cemu't-Târifât*. Thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, Kahire: Dâru'l-Fazilet.

Dehlevî, Ahmed Şah Velîyullah b. Abdurrahîm (2003). *Hucetullâhi'l-Bâlîğâ*. (trc. Mehmet Erdoğan), Ankara: İmaj Yayınları.

Ebû Hayyân, el-Endulûsî, Muhammed b. Yûsuf (2002). *el-Bahru'l-Muhît*. Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arâbî.

- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (2014). *Hak Dini Kur'ân Dili*. Sad. İsmail Karaçam ve Arkadaşları, İstanbul: Azim Dağıtım.
- Esed, Muhammed (1999). *Kur'ân Mesajı*. (çev.Cahit Koytak, Ahmet Ertirk), İstanbul: İşâret Yayınları.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (trs). *Tehzîbu'l-Luga*. Thk. Abdusselâm Hârûn,Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme.
- Feyrûzâbâdî, Ebû Tâhîr Muhammed b. Yakûb (2008). *Kâmûsu'l-Muhît*. Kahire: Dâru'l-Hadis.
- Hey'et (2012). *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*. Ankara: DİB Yayınları.
- İbn Aşûr, Muhammed b. Tâhîr (1984). *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tunusiyye.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdulhak b. Gâlib (2001). *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye.
- İbn Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (2001). *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*. Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kutûbi'l-Arâbiyye.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmail (1994). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Riyâd: Mektebetu Dâri's-Selâm.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed (trs). *Lîsânu'l-Arâb*. Beyrut: Dâru Sadr.
- Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn (2003). *Mehâsinu't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Klavuz, Saim (2006). *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr (1985). *el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle,
- Kutûb, Seyyid. (2003). *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru's-Şurûk.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (2004). *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. (thk, Fâtümâ Yûsûf el-Haymî), Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (trs). *en-Nuket ve'l-Uyûn Tefsîru'l-Mâverîdî*. Thk. Seyyîd b. Abdulkasûd b. Abdurrahîm, Beyrut: Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ (1991). *Tefhîmu'l-Kur'ân*. Trc. Hey'et, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Râğîb el-İsfahânî, Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed (trs). *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Râzî, Fahreddîn, Muhammed b. Ömer (1981). *et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Reşîd Rızâ, Muhammed (trs). *Tefsîru'l-Menâr*. Lübnan: Dâru'l-Marife.
- Sâbûnî, Muhammed Ali (trs). *Safvetu't-Tefsîr*. Kahire: Dâru'l-Hadis.
- Sâdî, Abdurrahman b. Nâsır (2000). *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fi Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- Suyûtî, Ebû'l-Fadl Celaleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr (2003). *ed Durru'l-Mensûr fi Tefsîri'l-Me'sûr*. Kahire: Merkezu Dirâseti'l-Arâbiyye.
- Şâtûbî, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsâ (2016). *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerîâ*. (trc. Mehmet Erdoğan), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Tabatabâî, Muhammed Hüseyin. (1997). *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetu'l-A'lâmî li'l-Metbûât.
- Tâberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (1988). *Câmû'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Ünal, Ali (1988). *Kur'ân'da Temel Kavramlar*. İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed el-Huseynî el-Vasitî (trs). *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer (1987). *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arâbî.